

II. İNÖNÜ SAVAŞI SONRASINDA İÇ SİYASİ DURUM VE ANKARA'DA HÜKÜMET DEĞİŞİKLİĞİ

Doç. Dr. İzzet ÖZTOPRAK

1921 yılı ilkbaharı hem askeri gelişmeler bakımından hem de siyasi durum açısından Türk Kurtuluş Savaşı'nın önemli bir evresini oluşturur. Askeri gelişmeler açısından II. İnönü Savaşı TBMM Hükümeti'nin yurt içinde ve dışında konumunu yakından etkilemiştir. Bu askeri başarıyla Türk Ordusu'nun gün geçtikçe kuvvetlendiği ve kolay kolay yenilemeyeceği anlaşılmıştır. Bunun yanı sıra Türk Halkı'nın TBMM'ne ve O'nun ordusuna olan güven ve inancı da yükselmişti. Askeri başarıların etkisi yurt içinde ve dışında kendisini göstermiş; yerli ve yabancı kimselerce tebrik edilmiş, bu tebriklerin bazıları Mustafa Kemal Paşa'ca yanıtlanmıştı¹.

Dış ülkelerdeki etki konusuyla ilgili olarak Alman, Bulgar ve İtalyan basınlarında çıkan haber ve yorumlar dikkati çekmiştir. Bunlardan bazıları "Türk azm ve iradesini kendi milletlerine bir numune-i imtisal" olarak göstermişlerdir².

Öte yandan İtalya ve Fransa Yunanlılar'ın Türk Ordusu'nu yenemeyeceklerine inandıklarından, Ankara Hükümeti ile dostça görünen davranışlarına daha kesin bir biçim vermek üzere harekete geçmişler; İngiliz politikasında Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'yle yeni te-

1 Bu telgraflarla ilgili olarak; Konya'da yayınlanmış olan Öğüt ile Ankara'da çıkarılmış bulunan Hakimiyet-i Milliye Gazeteleri'nin 1921 yılı Nisan ayı sayılarına bakılabilir. Ayrıca, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, IV, Ankara 1964, s. 381; TBMM Zabıt Ceridesi, C. 9, s. 376.

2 *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, sayı 54, Belge 1258. Ayrıca bu hususla ilgili çeşitli örnekler için; Yücel Özkaya, *I. ve II. İnönü Başarılarının Türk ve Dünya Kamuoyu ve Basın Tarafından Yorumlanması*, Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer'e Armağan, Ankara 1981, s. 240-242. İzzet Öztoprak, *Türk ve Batı Kamuoyunda Millî Mücadele*, TTK Yay. Ankara 1989, s. 169-174.

maslar kurma eğilimi belirmişti³. Bu arada İngiliz İstihbarat raporlarına göre Yunan-Kürt işbirliği ile ilgili olarak II. İnönü Zaferi'nin hemen ardından Londra'ya gönderilen haberlere bakıldığında İstanbul'daki Yunan Yüksek Komiseri'nin Kemalist güçlere baskı yapmak amacıyla Mustafa Paşa ve Hakkı Bey adlı iki Kürt ileri geleniyle görüşmeler yaptığı ve Sivas'taki Rum Metropolitanin buna aracılık ettiği anlaşılmaktadır. Yine 25 Mayıs 1921'de İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold'un Lord Curzon'a bildirdiğine göre Bedirhan ailesinin reisi olan Emir Ali, Kürt akımının baş tahrikçilerinden biri olan oğlu Celâdetle birlikte Andrew Ryan'ı görmeye giderek, Yunan temsilcileriyle görüştüklerini ve kendisine, Mustafa Kemal'e karşı bir Kürt akımı başlatmayı dilediklerini; bunun hem Yunan hem de Kürt çıkarlarına yardımcı olacağını, bunun için İngiliz yönetiminin iznini talep ettiklerini söylediği anlaşılmaktadır⁴.

İngiliz istihbarat raporlarında Kemalistlere karşı Kürt aşiret reislerinin istem ve işbirliğine ilişkin olarak yer alan bilgilerin yanısıra, Ankara Hükümeti'nin mali durumuyla ilgili II. İnönü Savaşı öncesi ve sonrası döneme ait bilgilere de rastlanmaktadır. İngiliz maliye uzmanı Adam Block, 12 Nisan 1921'de ulusçu yönetimin mali durumu hakkında uzun bir rapor hazırlayarak İngiliz Yüksek Komiser'i Sir Herace Rumbold'a göndermişti. Bu raporda TBMM yönetiminin, 1920-1921 ve 1921-1922 yılları bütçeleri tüm ayrıntılarıyla bir tablo biçiminde yer alıyor, örneğin (1920-1921) yılı için yaptıkları mali tahminde 13.811.834 TL'lik bir açığın bulunduğunu belirtiyordu⁵.

Ankara'daki siyasi duruma gelince; bu konuyla ilgili gelişmeler genel olarak 1921 Mart'ında kendisini göstermeye başlamış, meclisin daha düzenli çalışmasını sağlamak için bir kısım milletvekili siyasi grup oluşturmak yoluna gitmeyi Refet Bey aracılığı ile Mustafa Kemal'e iletmişler, O'da Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu adı altında meclis için-

3 Bu hususla ilgili olarak; Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk* (1919-1938) C. 3, Ocak - Eylül 1921, TTK Yay. Ankara 1979, s. 319-329.

4 Salâhi R. Sonyel; *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, TTK Yay. Ankara 1995, s. 170.

5 Salâhi R. Sonyel; a.g.e., s. 169.

de büyük bir grup kurmaya karar vermiştir. Bu kararını vermeden önce Mustafa Kemal, vilayet ve mutasarrıflıklara genelge göndererek Müdafaa-i Hukuk örgütlerinin vatanperverane hizmetlerini yararlı bir biçimde yapmaları için Meclis Başkanlığı ile ilişkilerinin daha düzenli bir düzeye getirilmesini belirtmiştir⁶.

10 Mayıs 1921'de Mustafa Kemal'in başkanlığında kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun iç tüzüğü ve programı göz önünde tutulduğunda kuruluş nedenlerini çok kısaca şöyle sıralamak mümkündür: meclis görüşmelerinin düzenli yapılması için oluşturulan grup, ulusal bütünlüğü ve bağımsızlığı sağlamayı amaç edinmiştir. Bunun için idari ve iktisadi yaşamımızda inkılâpçı bir cereyan yaratılmalıdır. Egemenliğin bağımsız ve koşulsuz ulusa özgü olduğu düşüncesinin uygulamada gerçek bir duruma getirilmesi zorunludur. Misak-ı Milli esasları içerisinde memleketin tamamını ve milletin bağımsızlığını temin edecek barışı sağlamak, grubun esas ilkesidir. Grup bu ulusal amacı gerçekleştirmekle beraber, devlet ve milletin teşkilatını, Teşkilat-ı Esasiye Kanununa göre aşama aşama saptayıp, sağlamaya çalışacaktır⁷.

TBMM'nde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun kurulmasından sonra meclisteki milletvekilleri üçe ayrılmışlar; bir yanda hükümet yanlıları, öte yanda hükümete muhalefet edenler, ortada ise tarafsızlar bulunmakta idi. Lazistan milletvekili Osman Bey Yeni Gün Gazetesi'nin 11 Nisan 1921 tarihli sayısında çıkan bir makalesinde TBMM'inde İstiklâl, Müdafaa-i Milliye, Islahat adlarıyla üç siyasi grubun oluştuğunu, bunların sağ, sol ve merkez cereyanlarını taklit etmek istediklerini belirtiyor ve siyasi grupların program ve nizamname yapmalarını da eleştiriyordu. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun kuruluş öncesinde Ankara meclisinde şu gruplar ortaya çıkmıştı: Halk Zümresi, Tesanüd Grubu, İstiklâl Grubu, Islahat (Reform) Grubu, İttihatçı Grup⁸.

6 İhsan Güneş, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı* (1920-1923), Anadolu Üniversitesi Yayını, 1985, s. 136'dan İkdam, 30 Mart 1921 (1337), s. 2.

7 İhsan Güneş, *a.g.e.*, s. 136-138.

8 İhsan Güneş, *a.g.e.*, s. 121-131.

1921 yılı ilkbaharında II. İnönü Savaşı öncesi ve sonrasında TBMM'inde siyasi grupların ortaya çıkmasının İngilizler tarafından nasıl değerlendirildiğine kısaca değinmek, bir işgalci gücün gözlemlerini tesbit etmek bakımından dikkat çekicidir. İngiliz istihbarat servisi, Anadolu'daki siyasi gruplara olan ilgisini yoğunlaştırıyor; 18 Mayıs 1921 tarihli istihbarat raporunda şu hususlar yer alıyordu: "iyi haber alan bir Türk kaynağına göre Anadolu'da şu üç siyasi parti vardır: Bağımsızlar (İstiklâl), Ulusal Savunma (Müdafaa-i Milliye) ve Uzlaşma (Islahat ?). Bağımsızlar partisi, aşırı eğilimlerden oluşan ve son iki ay içinde Anadolu'da oldukça etki sahibi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en ileri gelenlerinin çoğunluğunu ve Selanik'teki Musevi çıkarlarını yansıtan temsilcileri kapsar. Bu parti genellikle İngilizlere ve son günlerde Padişah'a karşı başlatılan propaganda kampanyasının sürmesinden sorumlu olup, aynı zamanda Mustafa Kemal'e karşıdır... Ulusal Savunma Partisi'nin programı Misak-ı Milli'ye dayanır. Üyeleri arasında Mustafa Kemal'in en yakın arkadaşları ve yandaşları vardır. Bu partinin organı Hakimiyet-i Milliye Gazetesi'dir... Uzlaşma partisi, çoğunluğu dindarlardan ve adaylıklarını Karabekir'e borçlu bulunan doğu illerinin milletvekillerini kapsayan 25 mebusan oluşur. Onlar eski tutucu Türk unsurlarını temsil ederler... Çoğu dindarlardan oluşan bir grup milletvekili, BMM'inde Padişah'lık ve Halife'lik katlarının haklarını savunurlar..."⁹.

Siyasi gruplarla ilgili bir başka yazı da 23 Haziran da İngiliz Akdeniz Filo Başkomutanı'nca Deniz Bakanlığı'na gönderilmişti. Bu yazıda Türk - Sovyet ilişkilerinin siyasi gruplar üzerindeki etkisi konusu da dile getirilerek şöyle deniliyordu: "Moskova'nın rehberliği ve etkisi altında olan aşırı eğilimliler erkte bulunuyor; Sovyet idarelerine ve işbirliğine pek az sempati gösteren ılımlılar halâ çoğunluğu oluşturuyor. Birinci Grup'ta, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin birçok eski üyeleri vardır... Kemal, Moskova ile olan ittifak sayesinde, birinci partinin komünist ilke ve eylemlerine karşı çıkararak, ikinci partinin desteğini sağlıyor..."¹⁰.

9 Salâhi Sonyel, a.g.e., s. 176-177'den FO 371/6512/E-5677 İngiliz Gizli İstihbarat Raporu NO. 209.

10 Salâhi R. Sonyel, a.g.e., s. 176-177'den FO 371/6523/E-8366.

Mustafa Kemal'in Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nu oluşturmasının nedenini TBMM'indeki çoğunluğun kendisi aleyhinde olduğunu farketmesine bağlayarak, O'nun Karabekir'in aracılığı ile Doğu illeri mebuslarının da desteğini alarak çoğunluğu ele geçirdiğine değinilen 8 Haziran 1921 tarihli İngiliz raporunda, Ankara Hükümeti'ne sızmak için İttihatçıların girişimde bulunduğuna yer verilirken, Türk liderinin İttihatçı tehlikesini görerek, Malta'dan kurtulacak sürgünlerin Anadolu'ya sokulmamaları için tedbirlere başvurduğu ekleniyordu. Çünkü bir söylenti de Malta'dan kurtulacak sürgünlerin Mustafa Kemal'i devirecekleri idi¹¹.

Bu siyasal yelpazenin Ankara Meclisi'nde olduğu 1921 ilkbaharında ortaya çıkan, hükümetin istifası ve yeni bir hükümetin kuruluşuyla ilgili gelişmelerin öngünlerinde yaşanan ve bir çeşit habercisi konumundaki siyasi olay, Bekir Sami Bey'in Dışişleri Bakanlığı'ndan istifa etmesi idi¹².

Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey, Mart 1921'de Londra'da İngiliz, Fransız ve İtalyanlarla kendisine BMM'ince verilen yetkiler dışına çıkarak imzalamış olduğu anlaşmaların hükümetçe reddedilmesi ve hükümet ile kendisi arasında başgösteren görüş ayrılığının yanısıra Mustafa Kemal'in de istem ve baskısıyla 8 Mayıs 1921'de istifa etmiş, istifası meclisin 12 Mayıs tarihli gizli oturumunda görüşülüp kabul edilmiştir. Bekir Sami'nin yerine Dışişleri Bakanlığı'na Yusuf Kemal Bey seçilmiş, bu gelişmeler Batı'da ve İstanbul'daki İtilâf Devletleri yanlılarınca Ankara'nın Şovyet dostluğunu Batı'ya tercih ettiği, başta olmak üzere çeşitli biçimlerde yorumlanmıştır.

İstanbul'da İngiliz Yüksek Komiser'i Sir H. Rumbold'dan İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a 18 Mayıs 1921 tarihinde gönderilen yazıda Bekir Sami'nin istifası ile ilgili ilk bilgiler verilirken, bu olay "Ankara'da şovenizmin ağır bastığı" biçiminde değerlendiriliyordu. Aynı olayı

11 Bilal N. Şimşir, a.g.e., s. 365-368.

12 Bu hususta ilgili geniş açıklamalar için; İzzet Öztoprak, **Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'in Meselesi**, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. IX, Kasım 1992, sayı 25, s. 95-107.

ise; İngiliz Yüksek Komiseri'ni kabulü sırasında Vahdettin, çeşitli konularla ilgili görüşlerini Rumbold'da aktarıırken Ankara liderlerini suçlayarak, bunların kişisel emeller peşinde koştuklarını ileri sürer, Bolşeviklerle anlaştıklarını iddia eder ve istifa konusunu" ılımlı Bekir Sami'nin yerine bile Moskova'dan yeni bir yoldaş getirdikleri biçiminde yorumlar¹³. Padişah'ın, istifa olayı ile ilgili Sovyet faktörünü öne çıkarmayı amaçlayan bu yaklaşım tarzının yer aldığı bir diğer görüş de 27 Mayıs 1921 tarihli İngiliz Gizli Haberalma Örgütü'nün İstanbul şubesinde hazırlanan raporda yer aldı. Buna göre, BMM gizli oturumunda Mustafa Kemal Paşa, Bekir Sami'nin Batılılar'la imzaladığı anlaşmaların onaylanması durumunda bunun Rus yardımının kesilmesine sebep olacağını ileri sürmüştü¹⁴.

Fevzi Paşa başkanlığındaki hükümetçe hazırlanan bütçenin Muvazene-i Maliye Encümeni'nde görüşülmesi sırasında encümen ile hükümet arasında ortaya çıkan anlaşmazlık 16 Mayıs 1921 tarihinde hükümetin istifasına yol açmıştır. TBMM Zabıt Cerideleri'ne bakıldığında bu hususla ilgili anlaşmazlığın nereden kaynaklanmış olduğunu saptamak mümkün olmaktadır. Trabzon Milletvekili Hasan Bey'in açıklamalarından hükümetin tasarruf etmek düşüncesiyle 1336 (1920) bütçesine göre bir bütçe hazırlayarak Muvazene-i Maliye Encümeni'ne sevk etmek ihtiyacını duyduğu anlaşılıyor. Bu arada alınmış bir karara göre, Muvazene-i Maliye Encümeni'ne diğer encümenlerden ikişer kişinin daha katılmasını, ilgili encümen üyelerinin bir kısmı kendilerine "ademiitimat" olarak yorumlayarak, istifa etmişlerdir. Fevzi Paşa'nın istemine rağmen encümen üyeleri istifalarında ısrarlı olmuşlardır. Fakat, yapılan oylamada Muvazene-i Maliye Encümeni'nin istifası kabul edilmemiştir¹⁵.

Burdur Milletvekili Veli Bey'in meclisteki açıklamaları Maliye Encümeni ile hükümet arasında çıkan anlaşmazlığa açıklık getirmektedir: "... encümenin vaziyetini son derece müşkülleştiren bir hal temadi etti,

13 Bilâl N. Şimşir, a.g.e., s. 325 ve 330-331.

14 Bilâl N. Şimşir, a.g.e., s. 337.

15 TBMM Zabıt Ceridesi, C. 10, s. 302.

geldi. O da bütçe meselesinde heyet-i celileniz pek haklı ve dürbinane bir fikirle tasarruf hususunda ısrar etti... encümenin kabul ettiği eşkal ile heyet-i celilenin nokta-i nazarı arasında oldukça fâhiş bir tefavüt hâsıl oldu. Maatteessüf gerek Maliye Vekili Beyefendi lisanından, gerek diğer hükümet azalarının lisanından defaatle ahvâlî mühimme karşısında kalmış şekilde encümeni tazyik ettikleri ve bu suretle encümeni bütçede tesbit ettirdikleri nokta-i nazar etrafında oyaladıkları halde... Heyet-i Vekile, mes'uliyeti bir taraftan encümenin düşü fedakârisine diğer taraftan da Heyet-i Umumiye'nin sırtına terk ederek işin içinden sıyrılmak çaresini takip etti. Encümen, Heyet-i Vekile'nin şu acayip ve müşevveş ısrarına alet olmak istemedi... İşte encümenin istifadaki ısrar ve hikmeti bundan ibarettir¹⁶.

Hükümetin bu şekilde açıktır, sert ve suçlayıcı eleştirilmesinin yanısıra, Muvazene-i Maliye Encümeni'nin istifasında haklı olduğu ve bu istifanın oluşmasına hükümetin tutum ve davranışlarının sebep olduğuna ilişkin bir söylemin de meclis görüşmeleri sırasında Mehmet Şükrü Bey tarafından şöylece dile getirildiğini görüyoruz: "... Teşkilatın yapılması bir çok kazaların liva haline ifrağ olunması, bir çok nahiyelerin kaza olması ve devairde de yeniden bir çok teşkilatın yapılması bütçeyi böyle kabartmıştır. Bütçenin böyle kabarması elbette bizi böyle müşkül vaziyete sokmuştur..."

Muvazene-i Maliye Encümeni'nin görüşlerini pek dikkate almayan Heyet-i Vekile'nin düşüncelerinde ısrar ederek, meclis görüşmelerinde Karesi Milletvekili Vehbi Bey'in açıkladığı üzere 108.000.000 masraf, 58 milyon lira varidattan oluşan kabarık ve açığı oldukça yüksek bir bütçe hazırlayıp, önermesi ilgili encümene önemli bir tepkinin ortaya çıkmasına sebebiyet verdi. Bunun üzerine Vekiller Heyeti bütçeyi geri çekerek geçen yılki (1336) esas dahilinde bir bütçe hazırlayarak meclise yeniden sevk etmiştir. Bu durumda ise, Mehmet Şükrü'nün anlatımıyla, "Muvazene-i Maliye Encümeni meclisin nokta-i nazarını müdafaa edecek

16 TBMM Zabıt Ceridesi, C. 10, s. 304.

yerde Heyet-i Vekile'nin nokta-i nazarının fuzuli bir vekili oldu. Bu itibarla istifaları gayet tabiidir. Çekilmeleri lazımdır... Paşa hazretleri (Fevzi Paşa kast ediliyor) encümenin hakikatı söylemesi üzerine Meclis-i Alinizi hakem tayin ederek terki mevki ettiler..."¹⁷.

Bu gelişmeleri Mustafa Kemal'in bir açıklaması izledi. O, mecliste "Heyet-i Celile'ye arz ediyorum ki, Vekillerin her biri ayrı ayrı geldiler. Makam-ı Riyasete karşı istifalarını verdiler. Mesele bu kadar. Yenileri intihap edilinceye kadar vekâleten idare-i umur edecektir." diyerek hükümetin görevden ayrılması ve yenisinin seçimi yolunu yeğlediğini açıkça ifade ediyordu. 19 Mayıs 1921 günü TBMM Reisi sıfatıyla Mustafa Kemal'in BMM Heyet-i Umumiyesi'ne hitaben yazdığı yazıda Vekiller Heyeti'nin seçimiyle ilgili olarak her bakanlık için 2-3 aday göstermesi üzerine yapılan oylama neticesinde yeni hükümet üyeleri seçilmiş oldu¹⁸.

Yeni hükümetin izleyeceği iç ve dış siyaset konusunda mecliste verilen soru önergesi üzerine Fevzi Paşa'nın yapmış olduğu açıklamalar, bu konularda esaslı bir değişimin söz konusu olmayacağını belirtiyordu. Daha önce açıklandığı üzere hükümet değişimine neden olan gelişme, Muvazene-i Maliye Encümeni ile Vekiller Heyeti arasında bütçenin düzenlenmesi ve içeriği ile savunulmasına ilişkin hususlarda ortaya çıkan anlaşmazlıklar idi. Fevzi Paşa meclisin 30 Mayıs 1921 tarihli oturumunda bu hususla ilgili olarak şunları ifade ediyordu: "... Büyük Millet Meclisi'nin vazettiği düsturlara teb'an milli hudutlarımız içinde siyasi, iktisadi,

¹⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, C. 10 s. 304-305.

Heyet-i Vekile Reisi Fevzi Paşa, Muvazene-i Maliye Encümeni'nin bu ısrarlı tutum ve davranışı karşısında şunları ifade ediyordu: "... Muvazene-i Maliye Encümeni başka türlü fikir dermeyan etmiştir. Madem ki başka türlü fikir dermeyan ediyor artık Heyet-i Vekile'nin ifa vazife etmesine bir mahal ve meydan kalmamıştır. Artık Heyet-i Vekile'nin mevkii yoktur." TBMM Zabıt Ceridesi, C. 10, s. 304.

Bütçe görüşmelerinin Gizli Celse Zabıtlarına yansıyan yönü için: TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. 2, Ankara 1980, s. 66-70 ve 80-88.

¹⁸ Meclisin seçtiği bakanlar kendi aralarında toplanarak hükümet başkanlığına yeniden Fevzi Paşa'yı seçtiler. Fevzi Paşa, Genelkurmay Başkanlığı'nı da üstlendi. Hükümet üyeleri şunlardan oluşuyordu: Mustafa Fehmi, Fevzi Paşa, Refik Şevket, Hasan Bey, Ata Bey, Mahmut Celâl Bey, Hamdullah Suphi Bey, Ömer Lütfi Bey, Doktor Refik Bey.

TBMM Zabıt Ceridesi, C. 10, s. 320; Hakimiyet-i Milliye: 20 Mayıs 1921; İleri: 22 Mayıs 1921; Vakıf ve İktisat Gazeteleri'nin 23 Mayıs 1921 tarihli sayıları.

mali ve harsi tam bir istiklâl temin ve bütün milletin meclisimizde tecelli eden iradesiyle mahfuziyetini talep ettiği Misak-ı Milli'yi beynelmilel bir ahidnâme şekline kalp edinceye kadar bu mücadelede devam edeceğiz..."

Tam bağımsızlığın ve Misak-ı Milli'nin gerçekleştirilmesi esasına dayalı bu dış politika anlayışının realize edilmesinin vazgeçilmez bir koşul olarak belirtildiğini gördüğümüz hükümet başkanının açıklamalarında barışın tesisine ilişkin şu tümcelere de rastlıyoruz: "... Dün olduğu gibi bugün de cihanın bütün milletlerine hakk-ı hayat ve hakk-ı istiklâlimizi temin edecek bir sulhü şimdiye kadar reddetmediğimiz gibi şimdiden sonra da reddetmiyeceğimizi tekrar ederiz..."¹⁹.

Bu açıklamalar Türk Kurtuluş Savaşı'nın temel programının ve buna dayalı dış politika anlayışının değişmediğini ve değişmeyeceğini göstermekte; ayrıca hükümet değişikliğinin nedenlerine ilişkin özellikle Batı dünyası, İstanbul yönetimi ve basınında –ileride söz edeceğimiz üzere– yer alan kimi iddia ve yorumlarda belirtilen görüşlerin Fevzi Paşa'nın yukarıdaki açıklamalarıyla yakından uzaktan ilgi ve alakasının olmadığını göstermektedir.

Türk dış politikasının Doğu'ya ait yönünün Sovyet Rusya ile akdedilen antlaşma ile memnuniyet verici bir gelişmeye sahne olduğunun belirtildiği hükümet başkanının açıklamalarında, ulusun katlandığı güçlüklerle ilgili olarak şu cümleler göze çarpmaktadır; "... Şimdiye kadar endişe-i halâs ve istiklâl ile kanını ve malını bezletmekten çekinmeyen milletimiz şüphesiz ki bizi neticeye isâl edecek yeni fedakârlıkları da aynı ruh-ı fedakâri ile kabul edecektir"²⁰.

Ankara'daki hükümet değişikliğinin karşılığı ve yorumuna gelince; 21 Mayıs 1921 tarihinde İstanbul'dan Londra'ya gönderilen Rumbold imzalı İngiliz raporunda Ankara Telgraf Ajansı'nın haberine atfen hü-

19 TBMM Zabıt Ceridesi; C. 10, s. 375; Hakimiyet-i Milliye, 31 Mayıs 1921, No. 199, s. 1.

20 TBMM Zabıt Ceridesi; C. 10, s. 375; Hakimiyet-i Milliye, 31 Mayıs 1921, No. 199, s. 1.

kümet değişikliğinin görünür nedeni olarak Bakanlar Kurulu ile BMM'in Maliye Komisyonunun görüş ayrılıklarının bulunduğu yer alıyor, bu arada Heyet-i Vekile başkanı Fevzi Paşa'nın Mustafa Kemal'den farklı olarak yeni unsurlar katmak suretiyle kabinede reform yaptığı (?) ileri sürülüyordu. Bu arada aşırıların mecliste duruma hakim olduğu da ekleniyordu²¹. Bu ilk raporu takip eden diğer raporlarda gerçeği yansıtan cümlelere rastlamak mümkün olur olmuştur. Çünkü, 25 Mayıs 1921 tarihli bir İngiliz raporunda Ankara'daki hükümet değişikliğinin dış politikayla ilgisi bulunmadığının açıklanmasında kimi İstanbul basınının güçlük çektiği ileri sürülüyor, Mustafa Kemal'in Misak-ı Milli etrafında bütün güçleri seferber ettiği kaydediliyordu. Bir diğer raporda ise, Bekir Sami'nin Avrupa'da bulunduğu sırada TBMM'inde aşırıların güçlendiği, yeni Ankara kabinesinin Bolşevik taraftarı bir politika izleyeceğinin yanısıra, tanınmış İttihatçıların Ankara Hükümeti'ne sızma çabalarının başarısız kaldığı savunuluyordu²².

Ankara'da hükümet değişikliğine neden olan hususlar olarak İngiliz raporlarında ""İttihatçılık" ile "Mutediller - Müfritler" arasındaki çekişmeler de yer aldı. İngiliz Yüksek Komiserliği baş tercümanı Ryan tarafından hazırlanan muhtıradan özellikle bu iki husus bulunmaktaydı. 8 Haziran 1921 tarihli muhtıradan Ankara'da hükümet değişikliği konusu, "Bekir Sami tipi ılımlular ile aşırılıkları 1919 Eylül'ünde Erzurum'da ve 1920 Ocağı'nda İstanbul temsilcilerince uygun görülen Misak-ı Milli'de belirlenen biçimiyle ulusal programın tam gerçekleştirilmesi temeli dışında, müttefiklerle herhangi bir uzlaşmayı reddetme karşılığında yatan aşırıların arasındaki sürtüşmeden dolayı çıktığı tahmin edilmiştir" şeklinde açıklanmaya çalışılırken, bu nedene ek nitelikli ikinci bir neden de aynı raporda şu cümlelerle ifade ediliyordu: "... bunalımın iç karakteri tamamiyle farklı idi ve bu bunalım İttihat ve Terakki Partisi'nin Ulusal Hareket'in kontrolünü eline geçirmek ve mevcut liderleri özellikle de Mustafa Kemal'i ekarte etmek yolundaki bir girişimin sonucu idi... Enver Paşa,

21 Bilâl N. Şimşir; a.g.e., s. 328-329.

22 Bilâl N. Şimşir; a.g.e., s. 334-338.

amcası Halil Paşa ve Küçük Talat'ın içinde bulunduğu İttihatçı kesimin düzenlediği başarısız bir hükümet darbesi..."²³.

Aslında İngiliz raporunda hükümet değişiminin altındaki nedenler olarak gösterilen –mutedil, aşırı çatışması ve İttihatçı girişim– dönemin bir diğer diplomatının ülkesine göndermiş olduğu raporda yer almıştı. Belçika orta elçisi De Well raporunda Bekir Sami'nin istifasının, uğradığı eleştiriler nedeniyle beklenen bir gelişme olduğunu, bunun İstanbul çevrelerinde özel bir şaşkınlığa yol açmadığını, söylentiye göre Ankara'da Mustafa Kemal'i devirip yerine Enver Paşa'yı geçirmek isteyen bir komplo nun açığa çıkarıldığını, bu yüzden kabinede bazı değişiklikler yapıldığını, bu arada Bekir Sami Bey ve arkadaşlarının sıranın kendilerine gelmesini beklemeğe kararlı olduklarını²⁴ bildirmişti.

2 Haziran 1921 tarihli ve İstanbul çıkışlı raporunda ise De Well, Moskova Antlaşması'nın imzalanmasını ele alarak yakın bir zamanda içeriğini öğrenebileceğini kaydediyor, Yusuf Kemal Bey'in imzaladığı bu antlaşmanın, Ankara'daki hükümet bunalımının gerçek nedenini oluşturduğunu ileri sürüyordu²⁵.

İngiliz ve Belçika elçiliklerine ait diplomatik belgelerde Ankara'daki hükümet değişikliği ile ilgili nedenler olarak gösterilenlerin birbiriyle örtüştüğü, bu nedenlerin de İttihatçı girişimi, Türk-Rus ilişkilerindeki gelişmeler ve Moskova Antlaşması'nın imzalanması ile Bekir Sami'nin istifası bağlamında mutediller, müfritler çatışması olarak sergilendiği dikkati çekmektedir.

Dönemin kamuoyunu oluşturan gazetelere baktığımızda Ulusal Hareketi savunan gazeteler ile bu hareketin karşısında yer alan gazetelerin, diğer gelişmelerde olduğu gibi, hükümet değişimi konusunda ilgili yorum

23 Bilâl N. Şimşir; a.g.e., s. 371.

24 Zeynep Kerem; Belçika Temsilciliği Raporlarına Göre Millî Mücadele, Haziran 1982, İstanbul, s. 34-35 ve ek kısım 24 Mayıs 1921 tarihli rapor.

25 Zeynep Kerem; a.g.e., s. 36 ve ek kısım 2 Haziran 1921 tarihli rapor.

ve değerlendirmelerinin de birbirinden tamamiyle farklı olduğu hemen göze çarpmaktadır. Ulusal Hareket'in yanında yer alan gazetelerin başında bilindiği gibi Ankara Hükümeti'nin bir çeşit yarı resmi organı konumunda bulunan Hakimiyet-i Millîye Gazetesi gelmekteydi. Fevzi Paşa başkanlığındaki hükümetin istifasıyla ilgili "Gayri muntazır bir istifa" başlıklı bir başyazı da ilk değerlendirmesini yaparak, istifaya ilişkin tek nedenin, "müzakeratın tevlit ettiği asabiyet" olduğunu belirten Hakimiyet-i Millîye, hükümetin uzun süre çalışmasından dolayı bu asabiyetin ortaya çıktığını ileri sürüyor, istifa ile ilgili nedenlerin esas ve usule ilişkin olmadığını, çünkü Meclis ile Heyet-i Vekile'nin "memleketin tam ve mutlak bir istiklâl mazhariyeti, bu gayeye vüsul için millî müdafaa-i meşruamıza ait her türlü fedakarlığın bilakaydû şart ve sonuna kadar ibzali hususunda..." tamamiyle birleşmiş olduğunun altını çiziyordu. Açık, kesin ve anlaşılır bir anlatımın yeğlendiğini gördüğümüz başyazıda, hükümetin istifasının nedenlerine ilişkin ileri sürülebilecek bir takım iddia ve savların âdeta önünü almaya yönelik görünen şu cümleler de yer almıştı: "ne bir prensip istifası, ne bir siyaset istifası, ne de hükümet-i millîyenin mukaddes gayesinde cüzi bir tahavvüle bile delâlet eden bir istifa ad etmek asla doğru değildir"²⁶.

Hakimiyet-i Millîye izlenen ulusal dış politikadan en küçük bir değişikliğin söz konusu olmayacağına ilişkin somut örneği yeni hükümette görev alan vekillerin eski hükümette bulunanlarla mukayesesini yaparak sadece iki vekilin, maliye ve adliye vekillerinin değişmesini göstererek, hükümet buhranına neden olarak daha önce belirttiği, "parlamento asabiyetlerinden tevellüd" olmayı göstermektedir²⁷. Ulusal Hareket'ten yana olan İkdâm Gazetesi'nin 23 Mayıs 1921 tarihli sayısında yayınlanan başyazı, hükümet değişikliğine ilişkin Hakimiyet-i Millîye'de çıkan yaklaşım ve değerlendirmelerle örtüşmektedir. İkdâm, Ankara'da Bekir Sami'nin istifasıyla başlayan hükümetteki değişikliklerin esaslı bir buhran neticesi ol-

26 Hakimiyet-i Millîye; 18 Mayıs 1921, No. 188, s. 1.

27 Hakimiyet-i Millîye; 20 Mayıs 1921, No. 190, s. 1.

madığını vurguluyor, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin dış politikada değişiklik yapmasını ihtimal ve imkan dahilinde görmüyor, değişmeyen ve değişmeyecek olanın ise, "hudud-ı ırkiye dahilinde müstakil bir Türkiye Devleti tesisi gayesine mübtteni olan bir siyaset-i hariciye" olduğunu açıkça belirtiyordu.

Vakit Gazetesi 17 Mayıs 1921 tarihli Anadolu Ajansı'nın haberine dayanarak Ankara Hükümeti'nin istifasını duyurmakta, bu istifanın nedeni olarak bazı gazetelerin gösterdikleri gibi dış politika konularında çıkan anlaşmazlıkların sözkonusu olmadığını, sorunun Heyet-i Vekile ile Meclis'in Maliye Encümeni arasında çıkan bir anlaşmazlıktan kaynaklandığını ileri sürüyordu. Vakit, kimi İstanbul gazetelerinin de Ankara Meclisi'nde de biri sonuna kadar savaş taraftarı, diğeri barış meselesinde İtilâf Devletleri'nin aracılığına başvurmak yanlısı olmak üzere iki cereyanın çarpışmasının hükümet değişikliğine neden olduğunu, savunduklarını eklemekteydi.

Hükümet değişiminin nedenleri konusunda hükümet ile meclis arasında ortaya çıktığı iddia edilen çeşitli savlara karşılık olmak üzere Ulusal Hareket yanlısı gazetelerin üzerinde durduğu bir nokta da, eski hükümet ile yeni hükümet üyeleri arasında sadece iki vekilin değişmiş olması hususu idi. İstifa eden hükümetin Maliye Vekili Ferid Bey'in yerine Trabzon mebusu Hasan Bey, Adliye Vekili Hafız Mehmet Bey'in yerine de Saruhan mebusu Refik Şevket, meclisce seçilmiş idiler. Mecliste adliye teşkilatı ile maliye işlerinde öncelikle yukarıda açıkladığımız bütçe konusunda çıkan şiddetli tartışma ve münakaşalar nedeniyle her iki vekilin değiştirilmesi dolayısıyla hükümetin istifası ve onu takiben yeni hükümetin seçilmesi gündeme gelmişti²⁸.

Ankara'daki hükümet değişikliği ile ilgili olarak İstanbul basınında yer alan karşılıklı sert yazışmalar bir süre yoğun biçimde devam etti. Hü-

28 Vakit; 23 Mayıs 1921, No. 1242, s. 1.

kümet değişikliğinin nedenleri konusunda kimi gazetelerde çıkan iddiaları Vakit Gazetesi şu şekilde özetlemekte idi: "... Ankara'da müfritler, mutediller varmış; mutediller ile müfritler birbirine girmiş, mutediller İzmir ve Trakya meselesinin sulhen tesviyesi için devletlerin tavassutuna müracaat etmek istemiş, fakat müfritler bu tarzda bir müracaata muhalefet etmiş, buhran Ankara Hükümeti'nin siyaset-i hariciyesinde büyük bir tebeddül vukuuna delalet etmiş... Bu tür iddialar "küçük bir fiske ile dağılan sabun kabarcıkları" gibi ortadan kalkmıştır diyen Vakit, Türkler'in "mevcudiyet-i milliyelerini muhafaza etmek hedefini takip eden bugünkü mücahedede muvaffak olabilmeleri için" tutacakları yolun "vahdet ve mukavemetten" geçtiğini belirterek çözümün nasıl olabileceğini de kendisi açısından açıklamış oluyordu²⁹.

Öte yandan 21 Mayıs 1921 tarihli sayısında hükümet değişikliğinin maliye vekili Ferit Bey'in meclisçe görevden çekilmesi isteminin Heyet-i Vekilece benimsenmemesinden kaynaklanmış olabileceğine işaret eden Peyam-ı Sabah, Misak-ı Milli esasatında nihayete kadar sebat edilmesi kararlaştırıldığından, gerekli kişilerin iktidara getirilmesi için Meclis ile Vekiller Heyeti arasındaki düşünce ayrılığının bir vesile olarak kullanılmış olabileceği ihtimaline de yer veriyordu. Peyam-ı Sabah'ın eklediği bir diğer hususda Anadolu'nun ileri gelenlerinin İzmir ve Trakya meselelerinde hiçbir müsaadede bulunmak niyetinde olmadığı idi.

Aynı İstanbul Gazetesi'nin bir başka tarihli ve Ali Kemal imzalı başyazısında; Ankara'nın Batı yerine Doğu'yu tercih ettiği, Batı yanlısı politikayı Bekir Sami ve O'nu destekleyenlerin, Doğu yanlısı politikayı ise İttihat ve Terakki kodamanlarının savunduğu, Yunus Nadi'nin Yeni Gün gazetesinde yayınladığı makaleye dayanarak ileri sürülmekte idi. Bekir Sami Bey'in savunduğu "dur-ı endiş ve itidalkar siyaset için öyle Ankara'ya giderek silaha sarılmaya ve yedi devlete meydan okumaya hacet yoktur. Diğer müttefiklerimiz gibi o vazifeyi sükunet ve mü-

29 Vakit; 24 Mayıs 1921, No. 1243, s. 1.

saletle payitahtımızda ifa eylemek mümkün idi" biçimindeki cümleler ile Padişah ve Damad Ferit hükümetlerinin savunduğu bir bamiş (?) anlayışını dile getiren Ali Kemal, böylece temelde İngiliz teslimiyetçiliği düşüncesinin en iyi örneklerinden birisini daha vermektedir³⁰. Ali Kemal'in bu görüş ve yorumunu benimser nitelikli bir başka yaklaşımı Alemdar gazetesinin başyazısında görmekteyiz. Başyazının giriş nitelikli cümleleri Ulusal Hareket'in yersiz ve anlamsızlığına işaret eden düşüncenin tipik örneğini vermektedir. Ankara'daki değişikliğin, Bolşevikler ve Enverle birleşerek bütün dünyaya meydan okumak, Batı yerine Doğu'yu tercih etmek, sorunların top ve tüfek ile çözümlenmesinin benimsenmesi biçiminde yorumlandığını görüyoruz. Bu arada üzerinde durulan bir diğer husus da meclis müzakereleri ile Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun oluşturulmasının ne anlama geldiği idi. Alemdar şunları kayd ediyordu: "Bugün Ankara'da cereyan eden mühim müzakereler, içtimalar, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti gibi yeni yeni gruplar ve fırkalar, hep Enverciler'e karşı uğraşmak için müracaat olunan teşebbüslerden başka bir şey değildir..." Gazetesinin yazısında Ankara heyetine bir nasihat da bulunmaktaydı. Bu nasihat ise; Yunus Nadi ve emsalinin yani "Ocakçıların" bir diğer deyişle İttihat ve Terakki mensuplarının vatanın selametine müncer olunması için bir an evvel def edilmelerinin sağlanarak, siyasetin yönünün de Şark'tan Garb'a çevrilmesini içeriyordu³¹.

Ankara Hükümeti'nin dış politika nedeniyle Bekir Sami ve taraftarlarının "mutedil" yaklaşımlarının yerine "müfrit" bir anlayışın benimsenmiş olduğunu çok sert bir biçimde eleştiren Alemdar, bu konuyla ilgili görüşlerini belirtirken Ulusal Hareketi yönetenlerin tutumuna ilişkin yaptığı genel nitelikli değerlendirmeleri de şöylece ifade ediyor: "... Ankara Hükümeti mottasıl maceralar ihdas etmekten bir dakika ayrılmadığı gibi, siyaset-i hariciye ve dahiliyesindeki tarz-ı idaresi ile de mutedil kelimesinin ifade ettiği siyasete asla yanaşmadığını göstermiyor mu?... Ankara'nın cahil ve cahil oldukları kadar kendilerini beğenmiş muannid bir

30 Peyam-ı Sabah; 25 Mayıs 1921, No. 890, s. 1.

31 Alemdar; 27 Mayıs 1921, No. 61, s. 1.

sürü harbci ukalâsına, siz vazifelerinizi gidiniz saf harbde görünüz, merkezde siyasi işlere müdahale etmeyiniz demek ve bunu kabul ve tatbik ettirmek kabil olmuyor. Bu güruhun, bu sekterlerin daima galeyan-ı vazifeleri karşısında biz ciddi vatanperver Türkler bile... Ankara gemini aزیya aldı, İttihat ve Terakki'nin ruh-u habisine mağlup oldu. Dünya'ya meydan okumaya başladı... Düvel-i Muazzama'ya karşı olan harbe kadar vardırarak küstahlığa koyuldu. İngilizlere olan kin ve gazez uğruna Bolşeviklerle birleşerek Türklüğü, Saltanat ve Hilafeti Rus çizmelerinin altında ezdirmeye kadar vardı... Saltanat-ı meşrûta bayrağı altında birleşmek, Makam-ı Saltanat ve Hilafet'e merbut olan kalplerimizi, vücudlarımızı siper etmek... İstanbul manen ve maddeten kurtarılır ise, Saltanat-ı Osmaniye ve Hilafet-i İslamiye'nin de bekası temin edilir..."³².

Ankara'daki hükümet değişikliği temelde yukarıdaki açıklamaların da ortaya koyduğu üzere Maliye Komisyonu ile Hükümet arasında ortaya çıkan bütçeyle ilgili anlaşmazlıklardan kaynaklanmış, ayrıca Adalet Bakanının Meclis görüşmeleri sırasındaki tartışmalarda oldukça sert bir tavır içine girmiş olmasıyla ikinci bir vekilin de değiştirilmesi söz konusu olmuş, böylece bu iki bakanın görevden alınmalarıyla ilgili bir operasyona dayalı hükümet değişimi meydana gelmiştir. Bu gelişmeler daha çok İstanbul basınının bir kısmınca ve İngilizlerce sıradan ve olağan bir hükümet değişimi biçiminde algılanmayarak, o tarihlerde Meclis'te oluşmaya başlayan siyasi gruplarla ve bu arada Moskova Antlaşması'nın yapılmış olmasından dolayı Bolşevikleşmek veya tamamiyle Sovyetlere yanaşmakla alakalı görülmüş, bir de bunlara Meclis içinde ve dışında belirli bir destek gören İttihatçılığın, Enver'i Ulusal Hareket'in başına geçirmek amacına dayalı düşünce ve planlarla bağlantılar kurmak biçiminde özetlenebilecek bir yaklaşım eklenmek istenmiştir. Bütün bu yorum ve değerlendirmeler yapılırken, hükümet değişimi konusu bir çeşit "fırsat" sayılarak Ulusal Hareketin iç ve özellikle dış politikası çok sert ve acımasız bir biçimde eleştirilmiş, Saltanat - Hilafet eksenine dayalı koyu bir İn-

32 Alemdar; 12 Haziran 1921, No. 75, s. 1.

gilizci anlayış ön plana çıkarılarak İstanbul ve çevresinin geleceğini çok önemseyen, yani hâlâ koyu bir Osmanlı mutlak monarşisine sıkı sıkıya bağlanan Misak-ı Milli'nin yerine geçecek barış(?) politikalarının gün geçirmeden uygulanmaya konulması hararetle savunulmuştur. Bu savunu, kuşkusuz o zamana değin iç düşmanlara ve de Doğu, Güney ve Batı'da işgalci güçlere karşı kazanılan askeri ve siyasi başarıların sahiplerini "Ocakçı" veya "İttihat Terakki hortlağı" biçiminde aşağılayan ve hor gören anlayışın sahiplerine aitti ve Ulusal Türk Kurtuluş Savaşı'nın sonuna değin devam ettirildi.